

Boligkultur gør sig gældende, ogsaa indendørs. Samtidig vokser enkelte Herregaarde til Midtpunkter i store Godssamlinger. Særlig det 18. Aarhundrede er Lensbaroniernes og Lensgrevskabernes Tid. Først i denne Periode forsvinder Bindingsværket fra Hovedbygningen, men sjældent eller aldrig fra Ladegaarden.

Baroktidens Herremænd havde i Sydfyen ældre Tiders Bygninger og Anlæg at falde tilbage paa. Disse blev undertiden ombyggede i Barokmanér, som Hvidkilde og Glorup i Midten af det 18. Aarhundrede. Særlig den sidste blev med sit Haveanlæg typisk for Baroktidens Krav om Eenhed mellem Bygningsanlæg, her dog kun Hovedbygning og Have. Det strenge Krav til Eenheden og Helheden i det samlede Anlæg af Hovedbygning, Ladegaard og Have holder sig ogsaa i den følgende Smagsperiode, Klassicismens, der er herskende fra 1770erne og i Sydfyen har skabt de to smukke Repræsentanter: Krengerup og Frederiksgave — fra Slutningen af det 18. Aarhundrede.

Men fra og med de store Landboreformer er Herregaardenes store Tid forbi. Den store Landbrugskrise i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede med Nedlæggelse af mange Herregaarde satte dog ikke større Spor i Sydfyen, og op igennem Aarhundredet bedredes det store Landbrugs Rentabilitet kendeligt. Nye Herregaardsbygninger rejstes vel sjældent, men ældre ombyggedes, omend ikke altid til det bedre, som Hvedholm, der ikklædtes en forloren Renaissancedragt. Af helt nybyggede Hovedbygninger paa Herregaarde skal omtales det, efter Brand, af M. Borch opførte Holstenshus, der søger at træffe en moderne dansk Herregaards Tone.

Sydfynske vandmøller.

Foredrag af Dr. phil. Holger Hjelholt.

Næsten overalt i Danmark træffes vandmøllerne som et ikke ubetydeligt islæt i det danske landskab. Kun på de mindre øer, hvor der ingen større vandløb findes, er det vejmøllerne, der er de overvejende. Dette gælder f. eks. for Langelands vedkommende og også for en ø som Falster. Nu må man indrømme, at vejmøllen på bakken med vingerne svingende i den farende danske blæst kan være et smukt syn, men det er dog vandmøllen, der særlig har vor kærlighed. Dette hænger sammen med det gennembrud i naturfølelse, som skyldes romantikken i det 19. årshundredes begyndelse.

Søger vi bort fra byen eller landsbyen ud i naturens ensomhed, frydes vi, når vi i en slugt finder vandmøllen ved det poetiske vandløb. Vandmøllens beliggenhed vil man snart kunne betegne som en idyl, snart som noget i retning af vildt-romantisk, skønt der naturligvis ikke er altfor meget »vildt« over et dansk landskab.

At vandmøllens skønhedsry skyldes romantikken, vilde vistnok kunne bevises ved adskillige litterære eksempler. Fra den danske klassiske digtning kan

nævnes afsnittet »I møllen« i Christian Winthers »Hjortens flugt« og stykket om møllegården i Poul Møllers herlige novelle »En dansk students eventyr«. Fra tysk digtning kan anføres Wilhelm Müllers digtcyklus »Die schöne Müllerin«, til hvilken Franz Schubert har sat musik. Af danske digtere fra de senere år, der henter stof fra vandmøllerne, skal nævnes Gyrithe Lemche, der i en endnu ufærdig roman-cyklus skildrer industrimøllerne ved Furesøstrømmen. Vor fynske forfatter Morten Korch henter ligeledes emner til sine bøger fra møllerne.

De første vandmøller her i Europa byggedes på den romerske kejsertid. I Norden lærte man vel denne kunst af vesterlandet i vikingetiden. Ordet mølle er et låneord i vort sprog, fra det sentlatinske molina, der på gammeldansk bliver til mølne og senere til mølle. Kværn er derimod et gammelt nordisk ord.

I landskabslovene fra det 12. og 13. århundrede findes der bestemmelser for opbygningen af vandmøller. Således hører vi, at en *vintermølle* — den betegnes også senere som *græsmølle* — er en mølle, der ikke kan male om somren, da den af hensyn til naboernes agre og enge skal optage sine stighord om foråret og først må sætte dem ned igen om efteråret.

I 1356 nævner den sjællandske krønike, at Valdemar Atterdag ikke vilde, at åerne skulde løbe i stranden uden først at have gjort landsgavn. Vi kan da vel have lov at formode, at der også blandt de fynske vandløb har været nogle, ved hvilke kongen har ladet bygge møller. Hans interesse for opbygningen af møller har næppe været uafhængig af den afgift i mel, de måtte svare til hans kasse. Springer vi fra Valdemarernes tidsalder ned til de oldenborgske kon-

gers, træffes en række vidnesbyrd om kongernes interesse for at skaffe sig indtægter af møllerne. De *tilholder kronens fæstebønder at søge kronens møller*, medens adelen på sin side tilholder sine bønder at søge de adeliges møller. Fra 1617 er en forordning om »møller at søge«, der påbyder kronens tjenere at søge kronens møller. Dette påbud går igen i recessen 1643 og senere i Danske lov 1683.

Til disse forsøg på at fastholde en bestemt kundekreds til hver mølle svarer det, at man søgte at hindre opkomsten af nye møller, der vilde virke som konkurrenter til de gamle. *Møllenæringen blev gjort ufri*. Der drages til felts mod bøndernes hestemøller og mod *skvatmøllerne* (d. e. små vandmøller, de kaldes også kvakmøller). Et almindeligt forbud mod disse møller kommer i slutningen af Christian IV.s tid og gentages i Danske lov. Fra forbudet undtages dog bl. a. skvatmøller, der fra gammel tid har svaret landgilde.

Foruden indtægten af fæsteafgiften, landgilden af møllerne havde kronen indtægt af de skatter, som pålagdes møllerne. Efter enevælden indrettedes der ordinære skatter, der lagdes på alt rigets jordegods efter en forudgående skyldsætning, matrikulering af dette. I Christian V.s matrikel (1688) blev ligeledes møllerne skyldsatte. De ansloges til en vis værdi, som kaldtes *mølleskyld*, og hvoraf de havde at skatte. Mølleskylden ansattes af malingen (ikke af ager og eng), og ved ansættelsen toges hensyn til møllens godhed, hvor lang tid den måtte male, hvor stor dens kundekreds var o. s. v.

Medens det måtte være forholdsvis let at kontrollere, at der ikke ulovligt opstod nye møller som kon-

kurrenter til de gamle, måtte det være langt sværere at overvåge, at bonden nu også lod sit korn male på den mølle, han var pligtig til at søge.

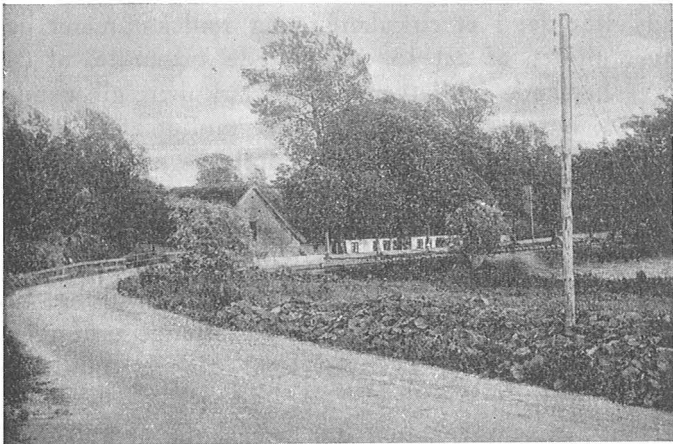
Lovbestemmelserne om mølletvangen strandede da også på deres uigennemførlighed. Ret mærkeligt er det at se, at skønt de stod i selve Danske lov, forudsattes det i et cirkulære, som rentekammeret lidt over midten af det 18. århundrede udsendte, at der ikke herskede mølletvang. Dette cirkulære gik nemlig ud på, om det ikke skulde være muligt at få højere afgifter af møllerne ved at indføre en sådan tvang. De svar, som indkom på cirkulæret, var imidlertid i det store og hele afvisende, og planen skrinlagdes.

Møllenæringen som en privilegeret næring, til hvilken der udkrævedes en særlig kongelig bevilling, bestod indtil kort efter den frie forfatnings indførelse. Først ved loven af 14. april 1852 gjordes møllenæringen fri.

Det synspunkt, som i det foregående er anlagt på vandmøllernes historie, er det retshistoriske. Man kunde også have behandlet deres historie fra et teknisk synspunkt, og man kan behandle den fra et *kulturhistorisk*. Fra dette sidste måtte man omtale bl. a. bondens betaling til mølleren for malingen ved en del af det malede mel, møllerens toldkar og bondens mistanke om, hvorvidt toldkarret nu også var indrettet, som det burde være, m. m. Når en møllers gode kår omkring midten af det 17. århundrede begrundes med: han stjæl og fortjen hver dag, var dette nok en betragtning, der deltes af adskillige møllegæster.

En *opmuntring for bonden* fra det daglige slid og slæb har det dog altid været *at komme til mølle*. Her

traf man sammen med andre i samme ærinde, ofte holdt sikkert en lang række bøndervogne i møllegården. Der spurgtes nyt, og den plagsomme tørst måtte stilles. Danske lov nævner i sine bestemmelser om, hvad folk kunde »sige hinanden til«, at så

Den gamle Vandmølle i Vormark.

dant kunde ske i krohus, møllehus, smedie eller andensteds i slig forsamling.

I det gamle *Nyborg amt*, de fire herreder Vinding, Gudme, Sunds og Salling, var der ingen så navnkundige møller som f. eks. møllerne ved Furesøstrømmen. Til gengæld var der fuldt op af vandmøller. Det hænger vistnok sammen med rigdommen på herregårde, da hver herregård nok skulde have sin egen vandmølle.

Antallet af kongelige møller i Nyborg amt (før 1660 Nyborg len) var ikke særlig stort. I en jorde

bog fra 1563 træffes af kongelige møller først den ret betydelige Nyborg slotsmølle, der lå udenfor byporten. Den bortsolgte fra kronen kort efter 1660. Ved Ørbæk å havde kongen Ås mølle, ved Svendborg Svendborg mølle samt Øverste og Nederste Ørkilds møller. Endelig omtales Skårup skovmølle.

Går vi fra jordebogen til lenets ekstraskatter, lærer vi en hel del andre møller at kende foruden de kongelige. Dog anføres her ikke de møller, der hørte sammen med en herregård og derfor var skattefri. Den første bevarede ekstraskat for Nyborg len er fra 1610, og i denne findes i alt 32 møller, de 16 med, de 16 uden avl.

I ekstraskatterne træffes som sagt heller ikke alle møllerne. Det gør vi derimod i den bekendte fynske biskop *Jakob Madsens visitatsbog* (død 1606). Han opnoterer nemlig omhyggelig alle møllerne i de sogne, hvor han visiterer, anfører, om de har 1 eller 2 kværne, åen, ved hvilken de ligger, om det er kvakmøller, hvem der ejer dem, m. m. Om Hesselager skriver han således, at der er 3 møller: Hesselager bys mølle, der er en vintermølle, Vormarks mølle med 2 kværne og Hesselager mølle (møllen ved Hesselagergård), der også har to kværne, og som drives af et vand, der kommer fra Broholm.

Om Vejstrup bemærker han, at Klingstrup å (Vejstrup å) er sogneskel, markskel og herredsskel, den løber ud ved Tiselholt i stranden. Der er to møller, som tilhører Oluf Gås; den ene, Vejstrup mølle, ligger ved gården og har to kværne, den anden neden for, har 1 kværn. Endvidere er der en kvakmølle ved Tiselholt: duer intet!

En undtagelse fra de almindelige vandmøller dan-

ner *Brobyværk* — møllen ved den store Odense å. Det 17. århundrede var for Danmark en ufredens og ulykkernes tid. Landet trængte til våben, og under *Torstensonfejden* (1643—45) havde det vist sig vanskeligt at skaffe sådanne indkøbte fra udlandet. Rigmarsk Anders Bille, der var ejer af *Brobygård*, fik derfor indrettet en geværfabrik, hvortil vandet leverede drivkraften. Fra året 1648 hører vi, at han var delhaver i denne sammen med 16 andre adelsmænd. Den synes en tid at have ført en ganske blomstrende tilværelse, og der opbevares både på tøjhuset og i nationalmuseet i København flere smukke våben, der stammer fra værket i *Sønder-Broby*. Men i svenskekrigen ødelagdes det (1658) for ikke mere at genopstå. I det hus, hvor mesteren for værket havde boet, blev der senere indrettet en privilegeret kro. I en skildring af værket, der findes i Odense adressekontors efterretninger fra 1772, hedder det herom, at det var ønskeligt, om på så bekvemt et sted nogen igen vilde gøre et nyt anlæg, »at alderdommen ikke skal bebrejde ungdommen, at den intet gider gjort; bedre dog et værk end en kro«.

Efter svenskekrigens afslutning kom enevælden og med den et bedre indrettet skattesystem på grundlag af den foretagne matrikulering af landets jord.

I *markbøgerne* til Christian V.s matrikel findes også *beskrivelser af møllerne* og deres tilstand. Efter den 1689 fastsatte mølleskyldstakst udgjorde mølleskylden for Nyborg og Tranekær amter ialt godt 330 tdr. Størst var Svendborg bys mølle på 12 tdr. mølleskyldshartkorn. Nyborg, Sulkendrup, Sønder-Broby og Utte (*Urte* i Ollerup) møller ansattes hver til 10 tdr., Vormark til 9, Hesselager til 5 tdr. 4 skpr. og

Skovmøllen under Hesselagergård til 5 tdr. Der var mange møller, men ofte var det kun meget små summer, som de kunde ansættes til.

I de erklæringer, som fra Nyborg amt afgaves i anledning af rentekammerets ovenfor omtalte plan om mølletvang fra 1761, findes mange kulturhistorisk interessante udtalelser om møllernes daværende forhold.

Sluttelig skal omtales en mølle, der ligesom Brobyværk skiller sig ud fra de almindelige vandmøller, nemlig *Rødkilde* mølle. Rødkildes ejer, justitsråd Jens Lange, for øvrigt kendt som en hård husbond overfor sine bønder, fik i 1759 privilegium på et stivelse- og pudderværks anlæggelse. I de første 10 år måtte der ikke anlægges noget stivelseværk i Nyborg amt. Kommercekollegiet roser i dets forestilling herom Lange, fordi han til sit værk forbruger landets produkter og til største delen vil forsende det deraf udkomne pudder og stivelse til fremmede steder, men fornemmelig udeholde den mængde af fremmed pudder og stivelse, som bestandig indføres.

Industrimøller som Brobyværk eller Rødkilde er ellers ikke det, der er et særkende for vandmøllerne på Sydfyn. Typen for disse er den gode gamle danske kornmølle. Selv om møllerne ved vore åløb ikke er særlig store, er der dog en mangfoldighed af dem. Til billedet af vor hjemegn hører foruden den hvide kirke, landsbyens grå stråtækte gårde og herregården, der ligger lidt borte fra landsbyen, også den gamle vandmølle med dens idylliske omgivelser — kornmøllen, der gennem århundreder har malet mel til det nærende danske brød.

